

Dziedzictwo materialne dawnego biskupstwa lubuskiego – wybrane przykłady. (The material heritage of the former Lubusz bishopric - selected examples).

dr Bożena Grabowska - Gorzów Wlkp.

bgrabowska.nw@gmail.com

Streszczenie (pol.):

Diecezja lubuskiej założona w 1124 roku i przestała istnieć w 1555 roku, pozostawiła po sobie spore dziedzictwo materialne. Jest to nie tylko historyczne źródło, świadczące o historii katolicyzmu ziemi lubuskiej, ale także cenne dzieła sztuki, obejmujące wszystkie dziedziny: architekturę, rzeźbę, malarstwo oraz rzemiosło artystyczne. Artykuł prezentuje wybrane przykłady poszczególnych zabytków, z terenu dawnej diecezji, wykonane podczas jej istnienia.

Streszczenie (ang.):

The diocese of Lubusz, founded in 1124 and liquidated in 1555, left behind a considerable material heritage. It is not only a historical source testifying to the history of Catholicism in the Lubusz region, but also valuable works of art covering all fields: architecture, sculpture, painting and artistic crafts. The article presents selected examples of individual monuments from the area of the former diocese, made during its existence.

Diecezja lubuska (łac. *Dioecesis Lubucensis*)¹, utworzona w latach 1124/1125 za panowania Bolesława Krzywoustego w zachodniej części Królestwa Polskiego², w strukturach archidiecezji gnieźnieńskiej, zajmowała tereny leżące w dorzeczu Odry i Warty oraz na lewym brzegu Odry aż do Sprewy. W zasadzie terytorium diecezji był zgodny z kasztelanią ze stolicą w Lubuszu³. Poza tym biskupi lubuscy mieli nadane ziemie w Wielkopolsce, a od XIII wieku prowadzili akcję misyjną na Rusi i sprawowali opiekę duszpasterską w księstwie halicko-włodzimierskim. Aby jeszcze dokładniej uzmysłowić zasięg diecezji lubuskiej w odniesieniu do istniejących aż do dziś siedlisk, można odnieść się do obecnie istniejących punktów

¹ A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, "Studia Kościelnohistoryczne", t. 1, Lublin 1977; A. Put, *Powstanie diecezji lubuskiej i pomorskiej (wolińskiej)*, [w:] Z. Lec, A. Put [red.], *Kościół na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w XII wieku*, Szczecin 2008; G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124-2010*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu: historia i postacie*, G. Chojnacki [red.], Zielona Góra 2011, s. 9-53.

² M. Golemski, *W sprawie „lubuskiego” odcinka zachodniej granicy państwa Mieszka I*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, (2), 2005, s. 201-208.

³ G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124-2010. Zarys problemu*, [w:] G. Chojnacki [red.], *Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie*, Zielona Góra 2011, s. 15-23

topograficznych: zasięg terytorium od zachodu ustalała więc Łęknica, Stobrawa i Odrzyca, od wschodu Sulęcín, Torzym i Koryta, od północy sięgała po przedpola Cedyni i Myśliborza, które jednak leżały poza diecezją a od południa granicą była rzeka Odra. Diecezja lubuska sąsiadowała z diecezją poznańską, wrocławską, kamieńską i miśnieńską. Wśród stolic oprócz Lubusza wymienia się także Górzycę⁴ oraz Fürstenwalde, gdzie także znajdowały się katedry. Głównymi patronami byli Matka Boża i święty Wojciech (główny patron Polski) a także święta Jadwiga Śląska i święci Jan Apostoł oraz św. Jan Chrzciciel.

Dzieje diecezji były pełne gwałtownych wydarzeń, których skutkami były zniszczenia, spowodowane m. in. buntami mieszczan (mieszkańcy Frankfurtu napadli na przykład na Górzycę w 1325 roku, zniszczyli katedrę i miasto a biskupa uwięzili) oraz knowaniami margrabiów brandenburskich, którzy ostatecznie doprowadzili do jej likwidacji⁵. Jednak w przeciągu ponad czterech stuleci jej dziejów na katedrze biskupiej zasiadło aż 37 duchownych, z których wszyscy, oprócz ostatniego, małoletniego Joachima Fryderyka, syna Joachima II z Kostrzyna, przyjęli sakrę biskupią, głównie z rąk metropolity gnieźnieńskiego. A z powodu trudności związanych z najpierw z położeniem na krańcach państwa polskiego, a potem w granicach lenna, diecezja lubuska była najuboższa spośród polskich prowincji kościelnych, pomimo, że dobra biskupstwa wzrastały. W 1252 roku jej uposażenie stanowiły wsie: Seelow, Wuhden, Górzycza i Boleszkowice, osada targowa Ośno oraz dziesięciny z terenu biskupstwa, a dwieście lat później w posiadaniu znajdowało się 70 całych miejscowości i działów w 11 wsiach oraz dziesięciny z 200 miejscowości i dochody w postaci rent i ceł z dalszych 12 wsi i miast. Z czasem również dokonało się przesunięcie dóbr na zachód. Ich większość najpierw leżała na terenie Polski, lecz biskup Teodor (Dietrich von Bülow) wyprzedał te majątności, po czym zakupił posiadłości w Beeskow-Storkow w Brandenburgii.

Organizację diecezji tworzyły parafie powiązane w dekanaty. Ogółem na terytorium biskupstwa było osiem dekanatów, do których przyporządkowano po kilkanaście parafii: do dekanatu we Frankfurcie 15, w Falkenhagen 25, w Müchelbergu 25, w Seelow (Żelow) było ich 12, w Sulęcínie 19, w Rzepinie 10, w Kostrzynie 18, a w dekanacie Ośno aż 42 parafii,. Podsumowując, u schyłku istnienia diecezji, czyli około 1550 roku było na jej obszarze 174 parafii. W każdej znajdował się przynajmniej jeden kościół parafialny a w niektórych miejscowościach były jeszcze kaplice oraz kościoły klasztorne. Liczbę takich szacuje się na ok.

⁴ E. Rozenkranz, Górzycza, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą, (Województwo zielonogórskie)*, t. I: *Ziemia Lubuska, Nowa Marchia, Wielkopolska*, Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki [red], Zielona Góra 1967, s. 199-226

⁵ P. Grabowski, Dzieje średniowiecznego sanktuarium Matki Bożej w Górzycy na tle wybranych wydarzeń historycznych, „*Pespectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*”, (17), 2018, nr 1 (32) s. 42-47.

30 świątyń. Ponadto oprócz kościołów działało wiele innych instytucji kościelnych, wśród nich 13 szpitali w 7 miejscowościach: we Frankfurcie, Fürstenwalde, Müchenbergu, Kostrzynie, Ośnie, Sulęcinie i Rzepinie, na których terenie także były kaplice oraz 3 szkoły katedralne i 14 parafialnych.

Oprócz sieci duszpasterstwa diecezjalnego, na terenie diecezji lubuskiej działały także zakony: kontemplacyjne, żebracze i rycerskie, z których najbardziej rozwinięte i liczne były te ostatnie. Pierwsi z zakonów rycerskich⁶ w biskupstwie lubuskim zjawili się w poł. XIII w. templariusze. Założyli trzy komandorie: w Lietzen (Leśnicy), Chwarszczanach oraz lokalizowaną w Sulęcinie, Ostrowie lub Łagowie. Po likwidacji zakonu przez sobór w Vienne w 1312 roku, na jego miejsce został sprowadzony zakon rycerski joannitów, który utworzyli komendy najpierw w Lietzen i Chwarszczanach a w XV w. w Magowie i Rapicach, sytuując siedzibę mistrza baliwatu brandenburskiego w Słońsku. W 1528 roku przyjęli protestantyzm, jednak okres funkcjonowania zakonu joannitów w Słońsku nie zakończył się na tym. Władcy Brandenburgii zdecydowali bowiem, że zakon rycerzy stanie się zakonem protestanckim, złożonym z przedstawicieli miejscowej szlachty. Nowy zakon zachował nazewnictwo i pewne formy obyczajowe, przekształcając się w elitarne stowarzyszenie. Istnieje one do dzisiaj, prowadząc działalność filantropijną.

Wśród zakonów żebraczych byli franciszkanie, którzy w latach 1301-1324 założyli swój klasztor we Frankfurcie. W tym samym, XIV stuleciu, otoczyli opieką grupę beginek. Po ich likwidacji w 1539 roku, w 1544 roku zabudowania klasztorne stały się bursą dla profesorów i studentów założonego uniwersytetu, podobnie uczyniono z biblioteką.

Zakonem kontemplacyjnym był konwent kartuzów osiedlonych w pobliżu Frankfurtu ponadto w granicach biskupstwa były położone dobra męskich i żeńskich klasztorów cystersów, wśród których można wymienić cystersów z Lubiąża i Mironic oraz cysterki z z Trzebnicy a także augustianów w Nowogrodu Bobrzańskiego.

Po upadku biskupstwa, sekularyzacji jego dóbr i przejściu ostatniego biskupa na luteranizm wydawałoby się, że materialne ślady po diecezji lubuskiej w przeciągu następnych wieków sukcesywnie ulegały zatarciu, aż do ich całkowitej likwidacji, bo trudno je wyłuskać spośród rozmaitych przejawów działalności kolejnych pokoleń mieszkańców, lecz jest ich także dzisiaj całkiem sporo. Co więcej, są one bardzo zróżnicowane, co jest widoczne gdy pokażemy kilka z nich, lecz pochodzących w zasadzie wszystkich dziedzin sztuki, od architektury, aż po zabytki plastyki i piśmiennictwa.

⁶ K. Wasilkiewicz, *Templariusze i Joannici w biskupstwie lubuskim (XIII-XVI w.)*, „Gnieźnieńskie prace humanistyczne”, t. 10, Gniezno 2016.

Katedra w Lubuszu⁷ nie zachowała się do naszych czasów. Zbudowana w latach 20. XIII wieku pod wezwaniem św. Wojciecha (choć Jan Długosz wspomina, iż nosiła ona wezwanie św. Jana Chrzciciela), uległa zniszczeniu⁸. Z tego powodu Henryk II Bencz (Bentsch) z poparciem margrabiego Ludwika II przeniósł siedzibę biskupa z powrotem do Lubusza i wybudował nową katedrę na północ od miasta. W 1373 roku, podczas wojny czeskich Luksemburgów z Wittelsbachami o panowanie nad Brandenburgią, wojska cesarskie Karola Luksemburskiego spaliły lubuską katedrę. Nie została ona nigdy więcej odbudowana, a siedziba biskupów przeniesiono do Fürstenwalde nad Sprewą. Od 1385 również kapituła została przeniesiona do Fürstenwalde. Tak więc siedziba biskupów w Lubuszu znana jest tylko z przekazów historycznych oraz badań wykopaliskowych. Podobny stan rzeczy ma się z Gorzycą, gdzie znajdowało się sanktuarium maryjne z cudownym wizerunkiem Matki Bożej⁹. Z siedzib biskupów lubuskich zachowały się jedynie fragmentarycznie mury zamku w Beeskow¹⁰, który nabył w 1518 roku biskup Dietrich von Bülow (1460-1523) od zadłużonego Ulricha von Bieberstein, a następnie przebudował. I choć zamek w wyniku pożaru w 1828 roku utracił najwyższe piętro, gdzie prawdopodobnie mieściły się biskupie apartamenty, to zachował swój reprezentacyjny charakter, czyli wielkie okna oraz relikty malowideł ściennych, jakim jest herb Dietricha von Bülow w jednym z pomieszczeń. W zamku tym w 1555 roku zmarł ostatni katolicki biskup lubuski Jan VII Horneburg.

Z katedr lubuskich pozostała jedynie trójnawowa, halowa gotycka fara z obejściem w Fürstenwalde, której budowę ukończono w 1470 roku. Wielokrotnie niszczone i odnawiane, a w kwietniu 1945 roku prawie całkowicie obrócone w gruzy, została jednak w ostatnich latach całkowicie odrestaurowana. Najcenniejszym eksponatem jej wnętrza jest 12-metrowe kamienne sakramentarium z 1517 roku przypisywane przez niektórych znawców autorstwu rzeźbiarza Franza Maidburga z Freibergu¹¹. Choć wnętrze jej po odbudowie pozostało w

⁷ E. Rozenkranz, *Geneza miasta Lubusza*, „Przegląd Zachodni”, (9, 9/12), 1953, s. 278-309.

⁸ O okolicznościach i architekturze katedry w Lubuszu na podstawie źródeł za: Marek Golemski, *Program ikonograficzny pieczęci biskupa lubuskiego Wawrzyńca oraz pieczęci kapituły lubuskiej z czasów pontyfikatu biskupa Henryka I*, „Studia Paradyskie”, t. 14, 2004, s. 55-66; tenże, *Jednak nieco znana katedra romańska w Lubuszu (rzecz o trzech lubuskich katedrach i charakterystyka jednej z nich)*, „Colloquia Lubuskie”, 2016, 29-49.

⁹ B. Grabowska, *Zaginiony wizerunek Matki Boskiej z Górzycy. Próba ustalenia typu ikonograficznego*, „Colloquia Lubuskie”, 2011, s. 36-41; K. Socha, *Zapomniane dziedzictwo... Biskupstwo Lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych*, „Colloquia Lubuskie”, 2012, s. 50-67.

¹⁰ D. Schumann, *Die Burgen der Bischöfe von Brandenburg, Havelberg und Lebus. Ein überblick*, „Archäologie mittelalterlicher Burgen. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit”, (20), 2008, s. 127-134.

¹¹ Y. Hoffman, *Franz Maidburg in Köln, Mainz und Fürstenwalde? Zu den Zuschreibungen zweier Sakramentshäuser in Köln und Fürstenwalde sowie der Epitaphie des Uriel von Gemmingen in Mainz und des Dietrich von Bülow in Fürstenwalde*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, (101), 2008, s. 29-50; H. Krohm, A. Binder, *Das Sakramentshaus im St. Marien-Dom zu Fürstenwalde*. Neuenhagen 2002; U. Richter,

większości w stanie surowym, to oprócz wspomnianego sakramentarium znajduje się tam jeszcze kilka innych cennych obiektów związanych z biskupami lubuskimi. Ocalały z wojennej pożogi tylko dzięki zapobiegliwości miejscowej ludności, która w 1942 r. obmurowała je we wnętrzu kościoła. Są to płyty nagrobne, przede wszystkim biskupów Jana VII von Dreher (1443–1455) i Dietricha von Bülowa, również przypisywany Franzowi Maidburgowi. Obecnie świątynia służy miejscowej parafii ewangelickiej.

Spośród innych budowli, które ostały się z czasów istnienia biskupstwa lubuskiego oczywiście poczytne miejsce zajmują kościoły¹², zarówno parafialne jak i filialne. Wśród nich są świątynie z ciosów kamiennych oraz ceglane, wzniesione w XIII i XIV wieku, zachowane w znacznej części w pierwotnym kształcie, mimo, przebudów i rozbudów w wiekach kolejnych. Można wśród nich wymienić kościoły po polskiej stronie w: Chwarszczanach Cychrach, w Dargomyślu, Drzeńsku, Kamieniu Wielkim, Kowalowie, Lubnie, Ośnie Lubuskim, Ostrowiu, Połęcku, Radowie, Spudłowie, Sulęcinie i Świniarach, a także z XV i XVI wieku: Bobrówku, Czarnowie, Drogominie, Górzycy, Golicach, Gronowie, Lisowie, Połęcku, Siennie, Słońsku, Stańsku, Rzepinie i Smogórach. Oczywiście wiele z nich to wiejskie, jednonawowe, kamienne budowle, bezwieżowe, a czasem nawet z niewyodrębnionym prezbiterium, lecz są wśród nich są również przykłady wybitnej sztuki budowlanej, które czynią z nich jedne z najcenniejszych gotyckich świątyń tej części Polski. Nie można nie przywołać więc w tym miejscu kościoła w Chwarszczanach, wzniesionego z fundacji templariuszy na wzór francuskich świątyń tego czasu¹³. Ta gotycka, strzelista budowla o ścianach przeprutyh ostrołukowymi, ogromnymi oknami i krzyżowo-żebrowymi sklepieniami przypomina paryską Saint Chapelle, choć oczywiście nie ta budowla była jej pierwowzorem. Wyróżniają ją unikalne wieżyczki wtopione w narożach szczytu zachodniego które przydają jej symboliczne treści.

Kościółem, który porównuje się z nią jest świątynia malowniczo stojąca na wzniesieniu we wsi Ostrów nieopodal Sulęcina¹⁴. Murowany z cegły, jednoprzestrzenny o trójbocznym zamknięciu od wschodu, kościół z wieżą o wnętrzu zamkniętym trzyprzęsłowym sklepieniem krzyżowo-żebrowym, odznacza się na tle innych kościołów wiejskich regionu wyjątkowym kunsztem wykonania, widocznym starannym opracowaniem murów i ceglanych detali.

Franz Maidburg in Freiberg. Neue Archivalienfunde zu einem Freiburger Bildhauer der Spätgotik, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”. t. 101, 2008, s. 7–25.

¹² J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000, s. 214-245.

¹³ S. Majoch, *La Villedieu – (pierwo)wzór dla Chwarszczan z Ile-de-France ?*, referat podczas konferencji Zakony rycerskie na ziemiach pogranicza. Nowe badania i ochrona zabytków, Chwarszczany 2015 za: J. Kuza, *Zdemaskowane mity i fascynująca prawda*, Kraków 2022; K. Wasilkiewicz, *O istnieniu komandorii templariuszy w Sulęcinie i Łagowie*, „Studia Zachodnie” (13), 2011, s. 17-25; B. Skaziński, *Sztuka w kręgu zakonu templariuszy*, [w:] Templariusze. Historia i mit, S. Majoch [red.], Toruń 2004, s. 33, 38.

¹⁴ K. Wasilkiewicz, *Templariusze i Joannicy w biskupstwie lubuskim (XIII-XIV w.)*, Gniezno 2016, s. 120-121.

W Słońsku, który po zniszczeniu Górzycy przez mieszczan frankfurckich był brany pod uwagę jako miejsce budowy nowej katedry i rezydencji biskupów lubuskich,¹⁵ do dzisiaj można zobaczyć gotycki, przebudowany w XIX w. okazały kościół oraz ruiny zamku joannitów, które kryją w sobie relikty gotyckiego zamku z poł. XV wieku. Natomiast kościół, którego budowa nastąpiła w latach 1480 - 1508, został konsekrowany biskupa Dietricha von Bülow, mimo, że sklepienie gwiazdziste zostało ukończone dopiero w 1522 roku, o czym świadczy data na jednym ze zworników. Na innych zwornikach umieszczono rozmaite płaskorzeźby o różnorodnej tematyce. Są tam wizerunki zwierząt rzeczywistych i mitycznych, postaci, które można uznać za świętych, a także znaki, np.: litery, krzyże, kielichy i księgi. Jest ich blisko 300 a co razem oznaczają, do końca nie wiadomo. Można założyć, że ich układ nie jest przypadkowy, lecz odzwierciedla ułożony przez kogoś, biskupa lub baliwa, program ideowo-teologiczny, który oczekuje na swoje wyjaśnienie¹⁶. Świątynia słońska jest budowlą orientowaną, murowaną, podobnie jak katedra w Fürstenwalde halową, trzynawową, ze sklepieniem gwiazdzistym i sieciowym, a w zakrystii lunetowym. Wnętrze na planie prostokąta zamkniętego pięciobocznie tworzą cztery przęsła sklepień wsparte na czterech parach masywnych filarów. Nawy boczne obiegając główną tworzą ambit. Od zachodu do korpusu przylega XIX wieczna czworoboczna wieża, zaś od północy zakrystia.

Dwie fary kościelne: w Sulęcinnie i Ośnie lubuskim, w pierwotnej formie wzniesione w XIII wieku, w czasach późniejszych uległy kompleksowej przebudowie. Dzięki niej ośnieński kościół stał się trzynawową, potężną pseudobazyliką z dwuprzęsłowym, wielobocznie zakończonym prezbiterium i masywną wieżą. Gwiazdziste i sieciowe sklepienia sięgają czasów średniowiecza, znacznie późniejsze jest sklepienie kolebkowe, wsparte na masywnych filarach. Z końcem XVI wieku został gruntownie przebudowany, więc bez badań architektoniczno-historycznych trudno określić jego formę z okresu istnienia biskupstwa lubuskiego. W mieście stoi jeszcze niewielki, gotycki i ceglany kościół św. Gertrudy, pierwotnie poza murami miejskimi przy działającym tam szpitalu.

Fara w Sulęcinnie, która obecnie pełni rolę kościoła filialnego, powstała z inicjatywy templariuszy prawdopodobnie w 2. poł. XIII wieku, lecz w następnym stuleciu na jej kamiennych fundamentach i fragmencie cokołu wybudowano nową, już ceglana świątynię, większą od poprzedniej o dwa przęsła. Niewyszukana bryła salowej świątyni, którą w XV

¹⁵ Tamże, s. 162; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976, s. 156; D. Hein, *Zamki joannitów w Polsce*, Poznań 2009, s. 116; J. Nekanda-Trepka, *Średniowieczne Początki zamku pojoannickiego w Słońsku*, [w:] M. Glińska, K. Kroman, R. Makała [red.], *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu*, Szczecin 2004, s. 167, 169.

¹⁶ B. Skaziński, *Zworniki sklepienne w kościele pojoannickim w Słońsku*, „Colloquia Lubuskie”, 2016, s. 17-26.

wieku wewnątrz zamknięto sklepieniem gwiaździstym, z racji monumentalnych i harmonijnych proporcji, jest jedną z cenniejszych realizacji gotyckiej architektury sakralnej tej części województwa.

Warto jeszcze wspomnieć o architekturze militarnej pamiętającej czasy diecezji lubuskiej. Oprócz zamku w Słońsku, który dawno temu przestał pełnić funkcję obronną, możemy zobaczyć twierdzę joannitów jaką jest zamek w Łagowie. Położony na przesmyku między jeziorami mimo przebudów posiada wysoką wieżę (stołp), nadbudowaną w XVI wieku. Przebudowano wówczas także skrzydła zamkowe, choć zachowano fragmentarycznie części pierwotne (np. skrzydło zachodnie)¹⁷.

Z innych obwarowań trzeba wymienić miejskie mury Sulęcina oraz Ośna Lubuskiego, zbudowane w XIV i przebudowane w XV i XVI wieku. W najstarszej części zostały wykonane z kamienia, a potem z cegły.

Z dzieł rzeźbiarskich przede wszystkim trzeba przytoczyć ołtarz przeniesiony w kościoła mariackiego we Frankfurcie¹⁸ do tamtejszego kościoła św. Gertrudy. Pochodzący z 1489 roku poliptyk w centralnej części ma wyobrażenie ukoronowanej Maryji, głównej patronki diecezji lubuskiej, stojącej na półksiężycu unoszonym przez anioły, z Dzieciątkiem na jednym ręku i z berłem w drugim ręku. Madonna jest umieszczona pomiędzy św. Wojciechem i Jadwigą Śląską, także patronami tego biskupstwa. W pomiędzy rzeźbami umieszczono filary złożone ze spiętrzonych w trzech rzędach rzeźb Apostołów. Dwie pary ruchomych skrzydeł po zamknięciu przedstawiają na złotym tle obrazy z życia Maryji oraz sceny Pasyjne aż do Zmartwychwstania. Choć proveniencja ołtarza nie jest znana, sceny pasyjne powstały na podstawie rycin Martina Schongauera i Israhela von Meckenem, a konstrukcja i wykonanie retabulum nawiązuje do tradycji południowoniemieckiej, stąd przypuszcza się, że być może ołtarz powstał w Norymberdze, z którą Frankfurt, utrzymywał aktywne stosunki handlowe.

W kościele św. Gertrudy przechowywane jest także przeniesiona z kościoła mariackiego z kościoła Mariackiego chrzcielnica z brązu i siedmioramienny świecznik z XIV wieku. Natomiast w kościele Mariackim można zobaczyć odzyskane w 2008 roku z moskiewskiego Muzeum Puszkina 117 kwater witrażowych wypełniających okna do 1941 roku, kiedy je wymontowano i w 1945 roku przed zbliżającym się frontem przewieziono do

¹⁷ J. Pilch J., S. Kowalski, *Leksykon zabytków Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2012; M. Przybył, *O zamku joannitów w Łagowie*, Świebodzin 2001.

¹⁸ *Die Kunst des Mittelalters in der Mark Brandenburg. Tradition – Transformation – Innovation*, E. Badstübner, P. Knüvener, A. S. Labuda, D. Schumann [red.], Berlin 2008, s. 252-261, 330-348.

Poczdamu. Stamtąd jako zdobycz wojenna trafiły do Leningradu a następnie do Moskwy. Odrestaurowane zostały w 2009 roku wystawione na widok publiczny.

Patroni diecezji czyli Maryja, św. Wojciech i św. Jadwiga Śląska wyobrażeni byli również wśród figur w ołtarza szafiastego w Radzikowie. Tryptyk starszy od frankfurckiego, datowany na lata 1370-1380, w 1997 roku w wyniku kradzieży utracił sporo elementów, ale część z nich odzyskano w 2006 i 2008 roku, nie wyklucza się zatem, że i resztę wystroju uda się odzyskać. Jak wyglądał przed kradzieżą wiadomo ze zdjęć archiwalnych. W części centralnej znajdowało się w nim przedstawienie siedzącej na tronie Madonny z Dzieciątkiem, pomiędzy stojącymi postaciami św. Katarzyny oraz św. Biskupa (niestety jego atrybuty nie zachowały się, lecz po dłoni ułożonej jakby w niej trzymał drzewce wiosła można przypuszczać że może to być św. Wojciech). W kwaterach skrzydeł stoją pary świętych: św. Jerzy i św. Wacław, św. Jan Chrzyciel i św. Maria Magdalena, św. Wawrzyniec i św. Szczepan oraz św. Jadwiga Śląska i św. Elżbieta. Według Zofii Białłowicz-Krygierowej ołtarz pochodzi z warsztatu ołtarza ze Złotego Stoku, stylistycznie reprezentując cechy śląskiego kręgu Madonn na Lwach¹⁹.

Z malowideł trzeba przywołać polichromie ścienne we wspomnianym już kościele w Chwarszczanach, które tworzą wysoki na prawie 3 metry cykl biegnący wzdłuż ścian dawnej kaplicy joannitów. Datuje się je na 2 poł. XIV wieku, choć jako daty graniczne ich powstania podaje także się rok 1351, w którym odnowiono ołtarz p.w. NMP, św. Jana i św. Katarzyny ufundowany przez templariusza Jana Wardemberga przed 1307 rokiem oraz rok 1540, kiedy z powodu reformacji konwent chwarszczańskich joannitów został przeniesiony do Świdwina. Malowidła zostały zamalowane po bitwie sarbinowskiej, w 2 poł. XVIII wieku, odsłonięto je i przemalowano w 1898 roku, a drugi raz zamalowano w 1947 roku i ponownie odsłonięto w 1996 roku. Tak znaczne ingerencje poważnie wpłynęły na stan fresków, na ich czytelność. Każdorazowa próba odtworzenia w rezultacie zmieniła pierwotny zamysł ich autora. Obecnie trwają spory w jakim stopniu zawierają oryginalną, gotycką malaturę, a na ile są wynikiem inwencji konserwatorów i malarzy z XIX i XX stulecia. Wykonane w stylu pięknym ukazują dwunastu Apostołów i odmienne w stylistyce wyobrażenie św. Krzysztofa niosącego Chrystusa oraz dziesięć wizerunków Świętych Dziewic. Jest tam: Święta Katarzyna z kołem i mieczem, Święta Dziewica z modelem kościoła (lub z monstrancją), Święta Dziewica z czworoboczną wieżą, Święta Dziewica z kluczem (być może Marta), Święta Dziewica z tarczą słoneczną, Święta Dziewica z młotkiem, Święta Dziewica z ptakiem, Święta Dziewica z księgą, Święta

¹⁹ Z. Białłowicz-Krygierowa, *Studia nad snycerstwem XIV wieku w Polsce*, Poznań 1961, Część I Początki Katalog, poz. A13 s. 58-63.

Barbara z kielichem i hostią, Święta Urszula ze strzałą. Apostołowie siedzą na architektonicznych, okazałych tronach, będących fragmentami zabudowy miasta – zapewne Niebieskiej Jerozolimy. Na emporach ponad głowami siedzących na ławach apostołów namalowane są po dwie postaci aniołów. Powyżej nich widać perspektywicznie wyobrażoną architekturę – mury i zabudowę miasta – prawdopodobnie Niebieskiego Jeruzalem. Ościeżach okien ozdabiają wici roślinne. Autor malowidła pozostaje nieznanym, być pochodził z Nadrenii, niektórzy wymieniają jako potencjalnego wykonawcę warsztat mistrza Conrada von Soest lub krąg jego wpływów²⁰. Malowidła zostały wykonane na tynku w technice tempery. I potrzeba jeszcze wiele pracy, aby powróciły w znacznej części do swojej pierwotnej postaci.

Ale oczywiście nie są to jedyne malowidła ściennie pamiętające czasy biskupstwa lubuskiego. Każdy rok przynosi nowe odkrycia i poszerza nasza wiedzę o krajobrazie kulturowym, które wytworzyła lubuska diecezja. W gotyckim kościele w Siennie znajdują się również mocno przemalowane w XX w. malowidła pochodzące z ok. 1505 roku. Pokrywają głównie ściany prezbiterium, wyobrażają duże sceny oraz w układzie pasowym: na ścianie wschodniej prezbiterium jest Święty Biskup, Święta Barbara, Grupa Ukrzyżowania; na ścianie północnej cykl pasyjny (chrystologiczny), klęczący anioł (archanioł Rafał?); na ścianie południowej: klęczący anioł (archanioł Gabriel?), Święty Piotr i Święty Paweł; na ścianie nawy zachodniej jest Mater Misericordiae. Przedstawienia figuralne oraz okna obwiedzione są obramieniem florystycznym, wyginającymi się w zwieńczeniu w formę maswerków.

Cennymi zabytkami obrazującymi życie umysłowe diecezji lubuskiej są wydane jej sumptem księgi liturgiczne²¹. Powstały z inicjatywy biskupa Dietricha von Bülow, jednego z najlepiej wykształconych duchownych w Niemczech, który uważany jest za inicjatora powstania Uniwersytetu we Frankfurcie, którego był pierwszym rektorem. Postanowił on ujednolicić i uporządkować sprawowaną liturgię dlatego zlecił ks. kan. dr Wolfgangowi zreformować i wydać na koszt diecezji we Frankfurcie nad Odrą. Były to *Breviarium ad usum Ecclesiae Lubucensis* (1505), *Missale Lubucense* (1509) i *Viaticum Lubucense* (1514). Wszystkie wyszły w oficynie wydawniczej Konrada Baumgartena, którego po pięciu latach zastąpił jego pomocnik i następca Johann Hanau. Lecz początkiem reformy było opracowanie i wydanie w Lubece w 1491 r. Mszału lubuskiego, który został także wydany w oficynie Baumgartena w 1500 roku. Egzemplarz mszału znajduje się w bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Paradyżu. Księga ta jest cennym świadectwem kultu św.

²⁰ J. Domasłowski, *Malarstwo ściennie na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce*, A., S. Labuda, K. Sekomska [red.], Warszawa 2004, s. 143-155.

²¹ H. Grimm, *Die liturgischen Drücke der Diözese Lebus*, „Wichmann-Jahrbuch”, (9/10) 1955/1956, s. 45-51.

Wojciecha w diecezji²², która przecież powstała i pozostawała w ramach polskiego kościoła i jego najstarszej archidiecezji gnieźnieńskiej. Wydana we Frankfucie ma na jednej z pierwszych kart kolorową rycinę z herbem Biskupa. Wydany mszał w Lubece ozdobiony jest drzeworytem ze sceną Ukrzyżowania.

Po sekularyzacji diecezji wszystkie księgi w większości uległy zniszczeniu i są obecnie wielką rzadkością. Tym cenniejszy jest egzemplarz znajdujący się w lokalnych zbiorach bibliotecznych.

Nasza wiedza o dziedzictwie materialnym dawnego biskupstwa lubuskiego dopiero rozwija się. Lecz nawet z tego pobieżnego opisu wynika, iż obiektów pamiętających czasy istnienia diecezji lubuskiej jest nie tylko sporo, ale reprezentują tak kruche dziedziny sztuki co witraż i starodruk.

Bibliografia:

- Z. Białowicz-Krygierowa, *Studia nad snycerstwem XIV wieku w Polsce*, Poznań 1961
- Chrześcijańskie dziedzictwo Ziemi Lubuskiej: konferencja naukowa z okazji 1050 rocznicy chrztu Polski w Zielonogórsko-Gorzowskim Wyższym Seminarium Duchownym, Gościkowo-Paradyż, 2 czerwca 2016*, R. Kufel [red.], Zielona Góra 2016.
- Die Kunst des Mittelalters in der Mark Brandenburg. Tradition – Transformation – Innovation*, E. Badstübner, P. Knüvener, A. S. Labuda, D. Schumann [red.], Berlin 2008.
- J. Domaśłowski, *Malarstwo ścienne na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce*, A.,S. Labuda, K. Sekomska [red.], Warszawa 2004, s. 143-155.
- B. Dratwa, *Dzieje Kościoła w Nadodrzu, szkice historyczne*, msp. Konradowo 1986.
- Dzieje kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu do czasów najnowszych*, A. Put, R. Kufel [red.], Zielona Góra, Gorzów Wielkopolski 2020.
- Gmina Górzycza - Prahistoria. - Historia - Współczesność*, pod red. Marek Golemski, Górzycza 2013.
- M. Golemski, *Zakonnicy jako biskupi ordynariusze diecezji lubuskiej w XII i XIII wieku*, "Colloquia Lubuskie", 2011, s. 24-35.

²² A. Weiss, *Kult św. Wojciecha w Diecezji Lubuskiej*, „Roczniki Teologiczne”, (46), 1999, z. 4, s. 330-341.

- M. Golemski, *Dwaj biskupi lubuscy Wilhelm I (1251-1273) i Wilhelm II (przed 18 lutego 1274-1282) i ich pontyfikaty*, "Colloquia Lubuskie", pod red. Marek Golemski, Ośno Lubuskie 2019, s. 75-88.
- M. Golemski, *Biskup lubuski Henryk I 1233/1234*, "Colloquia Lubuskie", 2020, s. 33-41.
- M. Golemski, *W sprawie „lubuskiego” odcinka zachodniej granicy państwa Mieszka I*, "Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny", 1995, , 2, s. 201-208.
- M. Golemski, *Trudny pontyfikat biskupa lubuskiego Nankera (ok. 1248-1251)*, „Nasza Przeszłość”, 2011, t. 115-116, s. 555-566.
- Marek Golemski, *Program ikonograficzny pieczęci biskupa lubuskiego Wawrzyńca oraz pieczęci kapituły lubuskiej z czasów pontyfikatu biskupa Henryka I*, „Studia Paradyskie”, t. 14, (2004), s. 55-66.
- M. Golemski, *Jednak nieco znana katedra romańska w Lubuszu (rzecz o trzech lubuskich katedrach i charakterystyka jednej z nich*, „Colloquia Lubuskie”, 2016, 29-49.
- B. Grabowska, *Zaginiony wizerunek Matki Boskiej z Górzycy. Próba ustalenia typu ikonograficznego*, "Colloquia Lubuskie", 2011, s. 36-41.
- P. Grabowski, *Dzieje średniowiecznego sanktuarium Matki Bożej w Górzycy na tle wybranych wydarzeń historycznych*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, (17), 2018, nr 1 (32) s. 35-52.
- S. Greś, *Der Glaube der Lebuser und Pommerschen Stämme im 12. Jahrhundert*, "Roczniki Teologii Fundamentalnej i Religiologii (Annals of Fundamental Theology and Religiology)", 1(56), 2009, s. 165-182.
- H. Grimm, *Die liturgischen Drücke der Diözese Lebus*, „Wichmann-Jahrbuch”, (9/10) 1955/1956, s. 45-51.
- E. Rozenkranz, *Górzycy*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą, (Województwo zielonogórskie)*, t. I: *Ziemia Lubuska, Nowa Marchia, Wielkopolska*, Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki [red.], Zielona Góra 1967, s. 199-226.
- D. Hein, *Zamki joannitów w Polsce*, Poznań 2009.
- Y. Hoffman, *Franz Maidburg in Köln, Mainz und Fürstenwalde? Zu den Zuschreibungen zweier Sakramentshäuser in Köln und Fürstenwalde sowie der Epitaphe des Uriel von Gemmingen in Mainz und des Dietrich von Bülow in Fürstenwalde*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, (101), 2008, s. 29–50.
- J. Jarzewicz, *Gotycka architektura Nowej Marchii*, Poznań 2000, s. 214-245.
- Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie*, pod red. Grzegorza Chojnackiego, Zielona Góra 2011.

- H. Krohm, A. Binder, *Das Sakramentshaus im St. Marien-Dom zu Fürstenwalde*. Neuenhagen 2002.
- L. Kuhn, *Bistum Lebus. Das kirchliche Leben im Bistum Lebus in den letzten zwei Jahrhunderten (1385 – 1555), seiner Bestehens unter besonderer Berücksichtigung des Johanniterordens*, Leipzig 2005.
- D. Kurze, *Das Bistum Lebus zwischen Magdeburg und Gnesen*, „Jahrbuch für Berlin-Brandenburgische Kirchengeschichte”, t. 68, 2011, s. 17-49.
- H. Ludat, *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner sachsen – polnischen Besitzungen*, Weimar 1942 (wznowione w 1993).
- J. Maciejewski, *Pochodzenie i kariera biskupa lubuskiego Wilhelma I z Nysy*, „Roczniki Historyczne”, (61), 2002.
- J. Maciejewski, *Episkopat polski doby dzielnicowej 1180-1320*, Kraków Bydgoszcz 2003.
- S. Majoch, *La Villedieu – (pierwo)wzór dla Chwarszczan z Ile-de-France ?*, referat podczas konferencji Zakony rycerskie na ziemiach pogranicza. Nowe badania i ochrona zabytków, Chwarszczany, 2015 za: J. Kuza, *Zdemaskowane mity i fascynująca prawda*, Kraków 2022.
- J. Matuszewski, *O biskupstwie lubuskim – uwagi krytyczno-polemiczne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, (2), 1949, s. 29 – 139.
- J. Nekanda-Trepka, *Średniowieczne Początki zamku joannickiego w Słońsku*, [w:] M. Glińska, K. Kroman, R. Makała [red.], *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu*, Szczecin 2004, s. 161-172.
- P. Piętkowski, *Biskupstwo pomorskie jako początek biskupstwa kamińskiego*, Wrocław 2015.
- J. Pilch J., S. Kowalski, *Leksykon zabytków Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2012.
- M. Przybył, *O zamku joannitów w Łagowie*, Świebodzin 2001.
- A. Put, *Powstanie diecezji lubuskiej i pomorskiej (wolińskiej)*, [w:] Z. Lec, A. Put [red.], *Kościół na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w XII wieku*, Szczecin 2008.
- Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976.
- U. Richter, *Franz Maidburg in Freiberg. Neue Archivalienfunde zu einem Freiburger Bildhauer der Spätgotik*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”. t. 101, 2008, s. 7–25.
- E. Rozenkranz, *Geneza miasta Lubusza*, „Przegląd Zachodni” (9, 9/12), 1953, s. 278-309.
- E. Rymar, *Klucz do ziem polskich czyli dzieje ziemi lubuskiej aż po jej utratę przez Piastów i ugruntowanie władzy margrabiów brandenburskich*, Gorzów Wlkp. 2007.

- E. Rymar, *Margrabiowie brandenburscy wobec biskupstwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Nowej Marchii i Gorzowa Wlkp.*, Gorzów Wlkp. 1999.
- D. Schumann, *Die Burgen der Bischöfe von Brandenburg, Havelberg und Lebus. Ein überblick*, „Archäologie mittelalterlicher Burgen. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit”, (20), 2008, s. 127-134.
- B. Skaziński, *Sztuka w kręgu zakonu templariuszy*, [w:] *Templariusze. Historia i mit*, S. Majoch [red.], Toruń 2004, s. 26-46.
- B. Skaziński, *Zworniki sklepienne w kościele pojoannickim w Słońsku*, „Colloquia Lubuskie”, 2016, s. 17-26.
- K. Socha. *Zapomniane dziedzictwo... Biskupstwo Lubuskie w Górzycy w świetle badań archeologicznych*. [w:] „Colloquia Lubuskie”, pod red. M. Golemski, Ośno Lubuskie 2012.
- P. Socha bp., *Rola kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej w kształtowaniu polskiej kultury narodowej*, „Studia Zielonogórskie”, t. 13, 2007, s. 19-35.
- H. Teichmann, *Von Lebus nach Fürstenwalde. Kurze Geschichte des mittelalterlichen Bistums Lebus*, Leipzig 1991, 1124 – 1555/98.
- J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960.
- A. Wałkówski, *Projekt badawczo-wydawniczy słownika biograficznego biskupów lubuskich*, „Colloquia Lubuskie”, 2013, s. 9-26.
- K. Wasilkiewicz, *Templariusze i Joannicy w biskupstwie lubuskim (XIII-XVI w.)*, „Gnieźnieńskie prace humanistyczne”, t. 10, Gniezno 2016.
- K. Wasilkiewicz, *O istnieniu komandorii templariuszy w Sulęciniu i Łagowie*, „Studia Zachodnie”, (13), 2011, s. 17-25.
- A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, „Studia Kościelnohistoryczne”, t. 1, Lublin 1977.
- A. Weiss, *Kult św. Wojciecha w Diecezji Lubuskiej*, „Roczniki Teologiczne”, (46), 1999, z. 4, s. 330-341.
- G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124-2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu: historia i postacie*, G. Chojnacki [red.], Zielona Góra 2011, s. 9-53.
- B. Wittkopp, *Die Lebuser Kathedralstandorte im Spiegel neuer archaeologischen Untersuchungen*, [w:] *Kirchen des Mittelalters. Denkmalpflege in Berlin und Brandenburg*, Berlin 2008.
- S.W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemahligen Bisthums Lebus*. t. 1. Berlin 1829 s. 2-7.